

UDK 27-175-242
Primljeno: 22. 11. 2016.
Prihvaćeno: 19. 6. 2017.
Pregledni članak

NEKE CRTICE O STAROZAVJETNOJ ESHATOLOGIJI

Anđelo Maly

Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Vlaška 38, p.p. 432, 10 001 Zagreb
maly.angelo@gmail.com

Sažetak

Što je to starozavjetna eshatologija? Postoji li uopće i kakav bi bio njezin potencijalni razvoj? Ima li smisla govoriti »strogo« o eshatologiji Starog zavjeta ako uzmemo u obzir židovsko poimanje povijesti? Koja je uloga eshatologije u životu naroda i pojedinca? To su samo neka od pitanja na koja se u ovom radu pokušava dati odgovor svjesni poteškoće pojma eshatologije i njezina sadržaja.

Počevši s kratkim osvrtom na poimanje vremena i povijesti u Starom zavjetu, naglasak je stavljen na ulogu Božjeg obećanja koje je uvijek isto, a neprestano »novo«. Upravo iz Božjeg obećanja narodu i pojedincu izvire nada u boljitak i promjenu trenutačne stvarnosti. Trenutak u kojemu se ono ima u potpunosti ostvariti izraženo je pomalo stereotipnim formulacijama: »kraj danâ« (*‘aharit hayamim*) ili »vrijeme posljednje« (*‘et qez*). Točnije, čini se kako čitava starozavjetna eshatologija smjera prema »danu Gospodinovu« (*yôm JHWH*) kada se ima dogoditi eshatološka transformacija obećanja u koju je uključena i promjena na kozmološkoj i individualnoj razini. Upravo su ti izrazi, povezani s određenim trenutkom u vremenu, postupno postali eshatološki od povijesnih, o čemu i svjedoče starozavjetni tekstovi. S time je povezano i razmišljanje o smrti pojedinca koje nalazi neizostavno mjesto u eshatološkom jeziku. Čovjek je dio povijesti i nakon što je izgubio »dah životni«, prekida odnos sa Stvoriteljem i svijetom u kojemu se nalazi. Nada u vječnost i potpuno konačno zajedništvo s Bogom mogući su i sigurni, ali gdje, kada i kako će to biti ostaje pitanje koje nadilazi »stroge« granice starozavjetne eshatologije.

Ključne riječi: starozavjetna eshatologija, obećanje, vrijeme, vječnost, »dan Gospodinov«, smrt, nada.

Uvod

Više nego ijedna druga biblijska tema, govor o eshatologiji možda je najbolje definiran riječima talijanskog teologa Giacoma Biffija, koji je rekao da je »esha-

tologija ljudski problem bez ljudskog rješenja¹. Govoriti o eshatologiji prvotno znači govoriti o »posljednjim stvarima« kao što su smrt, uskrsnuće, konačni sud, dolazak Gospodnji. Teme su to koje obuzimaju ljudski um, ali ujedno čovjeka i zastrašuju. Eshatologija je, međutim, moderan pojam² i teško ju je primijeniti strogo na starozavjetni ambijent, jer bibličari općenito nisu istomišljenici kada je u pitanju govor o »posljednjim stvarima«. Na primjer R. Bultmann tvrdi kako se tek sa židovskom apokaliptikom povijest počinje tumačiti pod eshatološkim vidom³ kao trenutak u kojemu se u izraelskoj povijesti počelo misliti eshatološki. Što je onda starozavjetna eshatologija? Postoji li uopće starozavjetna eshatologija prije apokaliptike?

Odgovori na to pitanje su brojni i sustavno izlaganje držimo nemogućim, jer bi bilo preširoko i uzelo bi u obzir previše argumenata. Tradicionalne ideje⁴ kao nacionalna ili opća (univerzalna) eshatologija, osobna (individualna), susljedna ili buduća, ostvarena ili prisutna, realizirajuća ili eshatologija u nastajanju, možda više odgovaraju sustavnoj teologiji nego starozavjetnoj biblijskoj teologiji. Starozavjetni tekstovi općenito još ne govore što će biti konačno, ali dobro oslikavaju horizont budućih vremena. Za starozavjetne autore budućnost je opisana kao spasenjsko obećanje koje podrazumijeva i kritičku prosudbu sadašnjosti (povijesnog trenutka).⁵

Život izraelskog naroda, kao što je opisan na stranicama Starog zavjeta bio je u potpunosti usmjeren prema nadi u bolju budućnost. Iskustvo prošlosti i sadašnjosti kroz Božje obećanje uvijek je okrenuto prema onome što ima doći. Naslijedena nada u boljitak smjera prema neodređenom trenutku u budućem

¹ Giacomo BIFFI, *Linee di escatologia cristiana*, Milano, ³1998., 7.

² Pojam se prvi put pojavljuje 1677. godine kod luteranskog teologa A. Calova koji u XII. svesku svojega dogmatskog izlaganja donosi naslov *Eschatologia sacra* u kojemu razlaže o smrti, sudu i posljednjim stvarnostima. Tek u XIX. stoljeću s K. G. Bretschneiderom pojam eshatologije sustavno ulazi u teologiju kao pojam kojim se opisuju posljednje stvarnosti. Usp. Antonio NITROLA, *Trattato di escatologia. Spunti per un pensare escatologico*, I, Cinisello Balsamo, 2001., 21.

³ »Si è soliti parlare (soprattutto a partire da Gunkel e Gressmann) anche di escatologia veterotestamentaria, ma in realtà l'Antico Testamento non contiene ancora un'escatologia vera e propria [...] perché, nell'Antico Testamento, Dio non è pensato come il Dio del mondo, ma come il signore della storia...«, Rudolf BULTMANN, *Storia ed escatologia*, Brescia, ⁴1989., 38.

⁴ Opće razmišljanje o biblijskoj eshatologiji sažeto je prikazano u: Ivan ŠPORČIĆ, »Eshaton« u Starom zavjetu. Skica za starozavjetnu biblijsku teologiju, u: *Riječki teološki časopis*, 5 (1997) 1, 41–47. Tradicionalne ideje o »eshatologijama« povezane su više sa studijama o Novom zavjetu i dolaskom Isusa Krista, koji je naučavao dolazak Kraljevstva i njegovo ostvarivanje »već, ali još ne«.

⁵ Usp. Giovanni ANCONA, *Escatologia cristiana*, Brescia, ²2007., 31.

vremenu, ali nije sigurno kada. Božji intervent je siguran, ali on nadilazi stroge okvire povijesti.

Brojne biblijske stranice ispunjene su povijesnim datostima. U određenim vremenskim trenutcima i većinom poznatim mjestima pokušava se ocrtati Božje djelovanje u povijesti i u ljudskim životima. Postoji, međutim jedan problem: Kako opisati i shvatiti što se događa u ljudskom životu nakon ovozemnog boravka unutar konkretne povijesti? Ili specifičnije: nastavlja li Bog i povijest djelovati na čovjeka i u kojoj mjeri nakon što prođe vrijeme njegova zemaljskog boravka? Što se tada događa? Kamo čovjek odlazi? Što Bog čini s čovjekom i čovjek s Bogom?

1. Problem starozavjetne »eshatologije«

Starozavjetni je čovjek imao drukčije iskustvo vremena i povijesti nego mi danas. Biblijski su autori na doslovan način vjerovali da će jednog dana sve sadašnje završiti, jednako kao što su vjerovali da je u prošlosti sve započelo.⁶ Smrt je tako doslovni završetak ovozemaljskog života i prekid svih odnosa s Bogom i ovozemnim svijetom. Pojedinaac je opstojao u uspomeni samo zbog dobrog glasa i svojeg potomstva (usp. Sir 44,12-14).⁷ Život poslije smrti metaforički je označavao nacionalno ustajanje nakon društvenih nevolja (npr. Ez 37), a tek u poslijesužanjsko vrijeme dobiva drukčije konotacije (npr. Dn 12,1–3). Govoriti stoga o starozavjetnoj eshatologiji u strogom smislu riječi kao o onome što ima doći na »kraju danâ« (*’aharit hayamim*)⁸ ili o »posljednjim stvarima« bilo bi preusko. Eshatologija Starog zavjeta sastavni je dio povijest, sadašnjosti i vječnosti, odnosno smještena je unutar vremena i svijeta u kojemu narod (ali i pojedinac) stupa u odnos s Bogom. U neprestanoj napetosti između sadašnjosti i budućnosti, grijeha i milosti, suda i spasa, starozavjetni čovjek vjeruje i nada se u jedno novo doba, ali ne isključivo na kraju vremenâ, već u vremenu. Potpuna promjena stvarnosti dogodit će se na kraju svijeta i povijesti, što je više pitanje apokaliptike i eshatološkog vremena koje nastaje prestankom ovozemaljskih stvarnosti.

Biblijski autori vidjeli su dvostruku uzročnost u povijesnim događajima: na prvotnoj razini događaji su se mogli objasniti kao posljedica zemaljskih

⁶ Usp. George B. CAIRD, *Lingua e linguaggio figurato nella Bibbia*, Brescia, 2009., 296–297.

⁷ »Djeca im se vjerno drže zavjetâ, i potomstvo njihovo, zbog njih; dovijeka njihova loza ostaje i ne briše se dika njihova; u miru počivaju tijela njihova i ime živi za sva pokoljenja« (Sir 44,12-14).

⁸ Vidi sljedeći podnaslov.

uzroka, dok su na drugotnoj razini događaji bili Božja djela,⁹ gdje je Bog držan gospodarem povijesti (usp. Ps 68), ali i života i smrti (usp. 1 Sam 2,6-7). Ako pokušamo shvatiti terminologiju povijesti u biblijskom kontekstu, moramo biti svjesni činjenice da su povijest i vrijeme u Bibliji shvaćani drukčije od našega suvremenog poimanja.¹⁰ Mogli bismo reći kako je čitava povijest ljudskog roda, ali i pojedinca smještena unutar velikog scenarija spasenja koje počinje već na prvim stranicama u opisima stvaranja, a završava pokušajem davanja odgovora u vremenu izvan vremena kada će se sve obnoviti i ponovno naći u onome s kojim je sve započelo. Zapravo, čitava se ljudska povijest opisana na stranicama Starog zavjeta treba pokušati shvatiti kao jedna cjelina, a ne kao pojedini događaji, jer su svi oni usmjereni i vođeni istim spasiteljskim Božjim djelovanjem. Starozavjetna je povijest više od povijesti, ona je »sveta povijest« zbog načina na koji se Bog, koji je vječan, u njoj objavljuje. Sama objava Božjeg imena u Knjizi Izlaska (usp. Izl 3,14-15) o tome svjedoči. Bog koji se objavljuje pod imenom JHWH govori kako je »on onaj koji jest«, ali je također i »onaj koji će biti« te time upućuje na svoju prisutnost u narodu od sada i zauvijek. Bog na taj način posreduje uvijek iznova i pokazuje svoju vjernost prema izraelskom narodu.

Kroz vjeru u JHWH, Židovi su tako postupno pokušavali dati odgovor na svoju sadašnjost, razmatrajući o prošlosti i čekajući u nadi novu budućnost.¹¹ U tom smislu, bilo je lako govoriti o sadašnjosti i proživljenoj prošlosti, ali o onome što ima doći, biblijski je čovjek mogao samo naslućivati. U povijesnim trenucima sadašnjih nevolja i grijeha, starozavjetna vjera očekivala je novo buduće vrijeme pravednosti i mira, obnove i blagostanja, nešto slično ponovnom stvaranju. Tako da je u pojedinim biblijskim tekstovima (npr. Iz 41,17-20; 65,17; Am 9,11-15) moguće vidjeti samo početak onoga što će se kasnije poistovjetiti s govorom o »posljednjim stvarima«.

Biblijski su autori doslovno mislili kako je svijet nastao u prošlosti i završit će u budućnosti. S tom namjerom koristili su metaforičke slike o kraju svijeta, svjesni da njihove slike ne opisuju u potpunosti ono što se ima dogoditi. Navest ćemo neke primjere¹² u kojima je očito kako će u odnosu prema prolaznosti ljudskog života, zemlja zauvijek postojati, ali ona nije vječna kao Bog.

⁹ Usp. George B. CAIRD, *Lingua e linguaggio figurato nella Bibbia*, 249.

¹⁰ Kako tu nije mjesto za opširno razlaganje o židovskom poimanju povijesti i vremena, upućujemo na klasično izlaganje tematike u: Gerhard VON RAD, *Teologia dell'Antico testamento. Teologia delle tradizioni profetiche d'Israele*, II, Franco Ronchi (ur.), Brescia, 1974., 124-139.

¹¹ Usp. Marco NOBILE, *Teologia dell'Antico Testamento*, Torino, 1998., 236.

¹² Usp. George B. CAIRD, *Lingua e linguaggio figurato nella Bibbia*, 311-315.

Obećanje Noi slično je kao u Ps 72,7b:¹³

Sve dok zemlje bude,
sjetve i žetve, studeni i
vrućine, ljeta i zime,
dani i noći nikada prestati neće (Post 8,22).

Dok o Božjoj vječnosti čitamo slično kod Iz 51,6-8:¹⁴

U početku utemelji zemlju, i nebo je djelo ruku tvojih.
Propast će, ti ćeš ostati, sve će ostarjeti kao odjeća.
Mijenjaš ih poput haljine i nestaju:
ti si uvijek isti – godinama tvojim nema kraja (Ps 102,26-28).

Božja pobjeda i kraljevstvo na kraju vremenâ i povijesti bit će slični trenutku stvaranja kada se Bog objavio kao gospodar stvorenog svijeta (usp. Ps 93). Bog će tada biti sudac svoj zemlji (usp. Ps 96,10-13; 97,1-9; 98,7-9), a početak i svršetak će se susresti u onom trenutku koji se zove *hayyôm* – »dan; danas« (Ps 95,7). I sam opis stvaranja u Knjizi Postanka ne želi toliko naglasiti ono što je bilo u početku (ili prije početka), već je izvještaj usmjeren prema sedmom danu kao kruni stvaranja, punini onoga što je stvoreno.

Zbog toga je važno napomenuti kako Stari zavjet nema specifičnu riječ za apstraktni pojam eshatologije, već se koristi izrazom *ʾaḥarit hayamim* sa značenjem »na kraju danâ«. Riječ je o akademskom sinonimu *ina aḥrat ūmī / ina aḥrati* (od starijeg *ina aḥriāt ūmī*), koji doslovno znači »u budućnosti« ili »kroz (svu) budućnost«¹⁵. Moguće je odavde hebrejski pojam ponekad prevesti »u budućnosti; u vrijeme koje ima doći«, ali bez eshatoloških konotacija (usp. Pnz 4,30; 31,29; ili *ʾaḥarit* kao »budućnost« u Jr 29,11), osim u proročkim spisima, gdje sintagma ima eshatološke obrise. Tek u doba helenističkog judaizma pojavljuje se novi pojam koji uzima eshatološko ozračje: *qez hayamim*, što doslovno znači

¹³ »Sve dok bude mjeseca« (Ps 72,7b).

¹⁴ »K nebu oči podignite, na zemlju dolje pogledajte. K'o dim će se rasplinit' nebesa, zemlja će se k'o haljina istrošit', kao komarci nestat će joj žitelji. Ali će spasenje moje trajati dovijeka, i pravdi mojoj neće biti kraja. Poslušajte me, vi koji poznajete pravednost, narode kojemu je moj zakon u srcu. Ne bojte se poruge ljudske, ne plašite se uvreda! Jer moljac će ih razjesti kao haljinu, crv će ih rastočiti kao vunu. Ali će pravda moja trajati dovijeka i spas moj od koljena do koljena« (Iz 51,6-8).

¹⁵ Usp. Gottfried BERGSTRÄSSER, *Introduction to the Semitic Languages. Text Specimens and Grammatical Sketches*, Winona Lakes (IN), 1995., 214.

»kraj danâ« (Dn 12,13b) ili sličan pojam 'et qeẓ »vrijeme posljednje« (Dn 8,17; 11,35.40; 12,4.9).¹⁶

Zato je potrebno naglasiti kako je tijek i potencijalni razvoj starozavjetne eshatologije kompleksna tematika koju je moguće protumačiti tek ako se krene od shvaćanja povijesti u kojoj je narod u neprestanom hodu pokušavao održati dijalog s Bogom¹⁷ u kojemu će se ispuniti konačno obećanje da će on biti »Bog s njima« ('*immānū`el*; usp. Iz 7,14). Tako je starozavjetnu eshatologiju moguće definirati kao stvarnost koja kroz dijaloški odnos između Boga i čovjeka okreće povijest i čovjeka prema budućnosti i ispunjenju obećanja.

2. Eshatološka transformacija obećanja

Izvori starozavjetne eshatologije nalaze se u vjerovanju u Božje izabranje i nade u stvaranje sveopćeg kraljevstva za sve čovječanstvo, zajedno s obećanjem posjedovanja zemlje.¹⁸ Izraelova povijest, shvaćena kao hod prema budućem i konačnom obećanju, tako se postupno otvarala u eshatološkoj perspektivi. Taj hod počinje s Abrahamom, biva obogaćen proročkim nadanjima, i dozrijeva u kontaktu s mudrosnom tradicijom i literaturom, čime je uokvireno ono što možemo u određenoj mjeri nazivati starozavjetnom eshatologijom. U tom smislu, sklopljeni Savez s narodom samo je sjena novog i vječnog Saveza, a uspostavljeno kraljevstvo prolazna je stvarnost u odnosu na buduće Božje kraljevstvo.¹⁹

Svako Božje obećanje pretpostavlja i određeni odgovor u kojemu se očituje sloboda onih kojima je obećanje upravljeno, čime predstavlja rizičnu budućnost u smislu njegova ispunjenja. Iskustvo prošlosti i sadašnjosti uvijek je projicirano prema budućnosti. Moguće je stoga vidjeti kako je spremnost prihvaćanja budućnosti (ispunjenja) obećanja za izraelski narod više *adventus* nego *futurum*.²⁰ Futuristički (da ih ne zovemo eshatološki) elementi koji su se pokušali uvrstiti u ta razmišljanja predstavljaju specifičan stav nade prema ispunjenju obećanja. Ono što se ima ispuniti drukčije je i punije od običnog iščekivanja bolje budućnosti.

¹⁶ Usp. Joseph Gedaliah KLAUSNER, *Eschatology*, u: *Encyclopaedia Judaica*, VI, Detroit – New York – San Francisco, 2007., 489.

¹⁷ »Un dialogo minacciato, ma continuamente rinnovato e aperto al futuro dalla parola di salvezza di Dio«, Giovanni ANCONA, *Escatologia cristiana*, 19.

¹⁸ Usp. Joseph Gedaliah KLAUSNER, *Eschatology*, 490.

¹⁹ Usp. Santiago AUSÍN, *La escatología en el Antiguo testamento*, u: *Scripta Theologica*, 33 (2001.) 3, 703.

²⁰ Usp. Antonio NITROLA, *Trattato di escatologia. Spunti per un pensare escatologico*, 340.

Stvaran hod prema ispunjenu budućeg obećanja u kojemu izraelskom narodu Bog obećava nešto konkretno, odnosno zemlju i potomstvo, započinje s Abrahamom. Prve riječi 12. poglavlja Knjige Postanka upućene Abrahamu su sljedeće: »Idi iz zemlje svoje... u krajeve koje ću ti pokazati« (Post 12,1). Abraham je tako otvoren izazovu budućnosti, ide prema nečemu čega nije ni svjestan. Njegov jedini odgovor je otvorenost novome, budućem. Ne preostaje mu drugo nego biti poslušan Božjem obećanju koje predstavlja novu mogućnost spasenja nakon prvotnog pada poslije čina stvaranja. Obećanje i poslušnost ponavljaju se u najvažnijim trenucima povijesti (Izak u Post 26,4; Jakov u Post 28,14-15), čime se narod uvijek iznova okreće i prihvaća drukčiju budućnost, sa svim izazovima, od one koju je prvotno zamišljao.²¹

S Mojsijem (usp. Izl 3,1-10) Bog ponovno obnavlja svoje obećanje, ali ga nadopunjava na formalniji način, pravno ga utemeljujući (usp. Izl 6,5-7). Zakon koji Bog daje narodu normativno određuje budućnost koju obećanje otvara,²² dok oslobođenje iz egipatskog sužanjstva upućuje na vječno obećanje o Božjoj vjernosti i blizini čega se narod treba neprestano prisjećati (usp. Ps 78). Iako prvotna ispovijesti vjere (usp. Pnz 26,5-9) završava govorom o dolasku u Obećanu zemlju, a tekst Jš 22,43-45 daje na znanje kako je Božje obećanje ispunjeno te više nema potrebe za novim, Bog ponovno u kasnijoj povijesti naroda obnavlja slično obećanje, ovaj put Davidu preko proroka Natana (usp. 2 Sam 7,4-16). To obećanje ponovno donosi jednu novost kojom se Božji blagoslov proteže na Davida i na njegovo potomstvo, ali uz upozorenje o mogućoj grešnoj budućnosti, odnosno ponovnom neposluhu (r. 14: »Ja ću njemu biti otac, a on će meni biti sin: ako učini što zlo, kaznit ću ga ljudskom šibom i udarcima koje zadaju sinovi ljudski«). Tu možemo primijeti kako se ponavlja shema obećanja i smješta unutar povijesti.

Preko Natana dolazimo do novog razdoblja koje se proteže od VIII. do IV. st. pr. Kr., a to je vrijeme proroštva. Proroke ne treba shvaćati kao one koji su pricali budućnost, već kao one koji su (kao što i sama riječ kaže), govorili ispred nekoga ili u ime nekoga. Proroci govore o novosti, nužnoj u povijesnoj

²¹ Usp. Antonio NITROLA, *Trattato di escatologia*, 341–342.

²² »I comandamenti non sono delle norme più rigide di quanto lo siano le promesse, ma essi accompagnano la promessa, danno impulso alla storia e si trasformano lungo la via che attraverso i secoli conduce verso l'adempimento. Non sono affatto delle norme astratte o degli ordinamenti ideali che esistono in eterno e riflettono la loro immane sul tempo, ma sono una reale anticipazione delle prospettive storiche offerte a determinati uomini dal dato storico del patti. Pertanto i comandamenti hanno un orientamento verso il futuro, non meno che le promesse«, Jürgen MOLTSMANN, *Teologia della speranza. Ricerche sui fondamenti e sulle implicazioni di una escatologia cristiana*, Brescia, 1976, 123.

situaciji u kojoj se nalaze. Hebrejska riječ *nābî'* u isto je vrijeme povezana s *riječju* i *viđenjem*. Moguće je vidjeti u glosi 1 Sam 9,9 objašnjenje te činjenice gdje stoji da je nekoć *rō'e^h* (vidjelac), ono što je sad *nābî'* (prorok).²³ Proroci govore u Božje ime i vide nevolje naroda. Oni vide ne u smislu da predviđaju budućnost, već u budućnosti prepoznaju istinitost sadašnjosti.²⁴ Proročka riječ polazi od sadašnjeg trenutka i njihova je kritika povezana s budućnošću obećanja te oni sadašnjost tumače u svjetlu nevjere naroda prema Bogu i njegovu obećanju. Narod koji je neprestano kršio savez s Bogom više se ne može pozivati na spasijska djela iz prošlosti, jer u budućnosti (*futurum*) više ne mogu računati na svoju prošlost koja je obilježena neprestanim grijehom, već moraju ponovno računati na skorašnju Božju intervenciju (*adventus*).²⁵ Kritičnim stavom proroci su imali zadatak da gaje nadu u narodu i naviještaju spasenje. U službi Božjih glasnogovornika oni su svoje poslanje obavljali kroz dvije osnovne vrste proročkog navještaja: proročanstvo suda/nesreće i proročanstvo spasenja.²⁶ Sud koji su proroci naviještali bio je najčešće oblikovan kao prijetnja (usp. Am 3,12-25; Iz 3,24-4,1; Ez 6,11-14; Sef 3,1-8), kletva (usp. Izaijin »Jao«: Iz 5,8-30; Hab 2,5-20), upozorenje i poziv na obraćenje (usp. Iz 1,18-20; Hoš 14,2-4; Jl 2,12-14) ili optužba zbog grijeha uz odgovarajuću kaznu (usp. Am 1-2; Jr 2). Proročanstvo spasa naviještalo je promjenu trenutačne situacije i obećavalo bolju budućnost (usp. Iz 35; Jr 31,31-34; Ez 39,25-29; Am 9,11-15; Mih 4,1-5). Ta proročanstva zapravo su dio sadašnjosti jer se odnose na one koji su već osuđeni i koji su sagriješili prekršivši Božje zakone, a time i njegovo obećanje. Kroz proročanstva je potrebno misliti na moguću novost²⁷ koju Jahve ponovno pruža:

Ne spominjite se onog što se zbilo,
 nit' mislite na ono što je prošlo.
 Evo, činim nešto novo; već nastaje.
 Zar ne opažate?
 Da, put ću napraviti u pustinji, a staze u pustoši (Iz 43,18-19).

Novost se odnosi na spremnost za prekidom sa starim načinom života. Narod mora prekinuti s grešnom prošlošću i okrenuti se iznova budućem spa-

²³ Usp. Božo LUJIĆ, *Starozavjetni proroci*, Zagreb, 2010., 29.

²⁴ Usp. Antonio NITROLA, *Trattato di escatologia*, 346.

²⁵ Usp. *Isto*, 346–347.

²⁶ Usp. Gianni CAPPELLETTO – Marcello MILANI, *In ascolto dei profeti e dei sapienti. Introduzione all'Antico Testamento*, II, Padova, 2015., 40.

²⁷ »La novità dell'intervento di Dio è il bene sperato, che rinnova la fiducia, dona la consolazione, apre al futuro«, Giovanni ANCONA, *Escatologia cristiana*, 29.

senju. Jahve im pruža novu priliku što ih otvara novoj budućnosti, drukčijoj od prethodne.²⁸ Proroci naviještaju sljedeće teme:²⁹

a) Pranje ljage i brisanje prolivene krvi:

U onaj će dan izdanak Jahvin biti na diku i na slavu,
a plod zemlje na ponos i ures spašenima u Izraelu.
Koji ostanu na Sionu i prežive u Jeruzalemu, zvat će se »sveti«
i bit će upisani da u Jeruzalemu žive.
Kad Gospod spere ljagu kćeri sionskih i obriše s Jeruzalema krv proli-
venu dahom suda i dahom što spaljuje (Iz 4,2-4).

b) Prestanak ratova:

On će upravljati mnogim pučanstvima i bit će sudac moćnim narodima.
Svoje će mačeve prekovati u ralice, a svoja koplja u radne srpove.
Narod na narod neće mača dizati niti će se više za rat vježbati (Mih 4,3).

c) Više neće biti bolesti:

Sljepačke će oči progledati, uši će se gluhih otvoriti,
tad će hromi skakati k'o jelen, njemakov će jezik klicati (Iz 35,5-6a).

d) Ni gladi:

Umnožit ću plod drveća i rod njiva
da ne podnosite više zbog gladi sramotu među narodima (Ez 36,30).

e) Uklonit će se grijeh i krivnja:

Očistit ću ih od svakoga grijeha kojim sagriješise protiv mene
i oprostit ću im sve krivice koje mi skriviše odmetnuv se od mene (Jr 33,8).

²⁸ »The prophetic hope for a better future also included anthropological changes, a transformation of human beings which would finally make obedience possible [...] The transformation of human beings involves a recreation of our presently distorted condition – a new heart; requires a gift from God which is more than simply a restoration to an uncorrupted state – a new spirit; and calls for the establishment of a relationship between God and humanity on different grounds from those of the present – a new covenant«, Donald E. GOWAN, *Eschatology in the Old Testament*, London – New York, ²2006., 69.

²⁹ Usp. *Isto*.

f) Više neće biti ubijanja:

Zlo se više neće činiti, neće se pustošiti na svojoj svetoj gori mojoj (Iz 11,9a).

g) U tom određenom trenutku dogodit će se ponovno stvaranje:

Ja sam Jahve i nema drugoga;
ja tvorim svjetlost i stvaram tamu.
Ja stvaram sreću i dovodim nesreću, ja, Jahve, činim sve to.
Rosite, nebesa, odozgo, i oblaci, daždite pravednošću.
Neka se rastvori zemlja da procvjeta spasenje, da proklija izbavljenje!
Ja, Jahve, stvaram sve (Iz 45,6b-8).

Ovdje se nalazi isti glagol בָּרָא (*bārā'*), koji se koristi u izvještaju o stvaranju u Post 1 – 2.³⁰ To ponovno stvaranje učinit će da se zaboravi sve prethodno:

Jer, evo, ja stvaram nova nebesa i novu zemlju.
Prijašnje se više neće spominjati niti će vam na um dolaziti.
Veselite se i do vijeka kličite zbog onoga što ja stvaram (Iz 65,17-18a).

Odnos s početkom označava kako se obećanje dano Izraelu na početku sada proširuje na sve stvoreno. Nevjernost Božjem obećanju i grijesi izraelskog naroda proširuju Božje obećanje na sveopću razinu, iz čega je vidljivo kako Bog ostaje vjeran svojem savezu za razliku od nevjernog naroda:³¹

Dogodit će se na kraju danâ:
Gora doma Jahvina bit će postavljena vrh svih gora,
uzvišena iznad svih bregova.
K njoj će se stjecati svi narodi,
nagrnut će mnoga plemena i reći: »Hajde, uziđimo na goru Jahvinu,
pođimo u dom Boga Jakovljeva!
On će nas naučiti svojim putovima, hodit ćemo stazama njegovim.
Jer će iz Siona zakon doći, iz Jeruzalema riječ Jahvina.«

³⁰ Usp. Antonio NITROLA, *Trattato di escatologia*, 348. U govoru o ponovnom stvaranju proroci se često pozivaju na događaje iz prošlosti, ali ih naviještaju u smislu novosti: kao hod kroz pustinju (usp. Hoš 2,16), savez s ocima (usp. Jr 31,31-34) ili s Davidom (usp. Ez 34,23-24).

³¹ Usp. *Isto*, 349.

On će biti sudac narodima, mnogim će sudit' plemenima,
koji će mačeve prekovati u plugove, a koplja u srpove.
Neće više narod dizat' mača protiv naroda nit' se više učit' ratovanju
(Iz 2,2-4).

Proroci su predstavnici i svjedoci³² novih mogućnosti života i obnove te oni koji otvaraju i obećavaju čovječanstvu budućnost spasenja. Ta nova Božja obećanja nada su u stvaranje novog naroda (usp. Iz 66,10-14) i ponovno stvaranje (usp. Iz 66,22), čime se na određeni način događa transformacija obećanja u koje su sada svi uključeni. I premda Stari zavjet samo oslikava horizont budućih vremenâ te ne govori o kraju svijeta, povijesti ili vremenâ, uvodi važnu kategoriju »dana Gospodinova (JHWH)« u kojemu se postupno, ali i konačno zbiva ispunjenje obećanja.

3. Problematika »dana Gospodinova«

Obećanje o kojemu je bilo govora pretpostavlja novost. Ta novost dogodit će se na kraju koji se već nazire, ali se ne zna njegov točan trenutak. Taj trenutak se u kontekstu starozavjetne eshatologije naziva »danom Gospodinovim«³³, odnosno »na kraju danâ«³⁴. Jasno je da su ti izrazi blisko značni formulacijama »na kraju« ili »posljednje« kada žele označiti što se ima dogoditi uskoro ili u budućnosti. Pitanje koje se postavlja je sljedeće: Jesu li ti izrazi eshatološki u strogom smislu riječi?³⁵

Prvim koji je upotrijebio formulaciju »dan Gospodinov« (*yôm JHWH*) smatra se prorok Amos, ali formulacija najvjerojatnije nije izvorno njegova.³⁶

³² »I profeti non hanno il dono della prescienza, ma vedono in quale direzione Dio, in azione dentro ad eventi specifici, sta guidando la storia del loro popolo e quella dell'intera umanità e lo annunciano come fondato nel cuore stesso di Dio. Testimoniano, così, che i desideri più genuini di ogni persona riguardanti oggi e il domani (prosperità, pace, felicità) sono gli stessi desideri che ha Dio, i cui progetti sono 'progetti di pace e non di sventura' per concedere a tutti 'un futuro pieno di speranza' (Ger 29,11)«, Gianni CAPPELLETTO – Marcello MILANI, *In ascolto dei profeti e dei sapienti*, 64.

³³ Usp. Am 5,18,20; Iz 2,12; 13,6,9; Sef 1,7,14; Jr 46,10; Ez 13,5; 30,3; Ob 15; Zah 14,1; Mal 4,5; Jl 1,15; 2,1,11; 3,4; 4,14.

³⁴ Usp. Post 49,1; Br 24,14; Pnz 4,30; 31,29; Hoš 3,5; Iz 2,2; Jr 23,20; 30,24; 48,47; Ez 38,16; Dn 2,28; 10,14.

³⁵ »Shema koja ocrtava Dan Gospodinov može se raspoznati u raznolikim primjenama u vezi s tim danom što su ih razvili proroci od VIII. do IV. stoljeća«, Xavier LÉON-DUFOR (ur.), *Rječnik biblijske teologije*, Zagreb, 1993., 174.

³⁶ Za opširnu bibliografiju o »danu JHWH« upućujemo na: Wolfram von SODEN I DR., *וִי יוֹם*, u: G. Johannes BOTTERWECK – Helmer RINGGREN (ur.), *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, III, Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz, 1982., 560–561.

Termin su koristili i ostali proroci uz različite varijacije: »Dan gnjeva Jahvina« (Sef 1,18); »onaj dan« (*hayyôm hahû*, Sef 1,15; Iz 2,11) ili jednostavno »dan« (*hayyôm*, Mal 3,19; Ez 7,7).³⁷ U trinaest od ukupno šesnaest navoda u kojima se nalazi izraz »dan Gospodinov«, spominje se njegov dolazak ili neposredna blizina, a u određenim kontekstima postupno je od povijesnog postajao eshatološki. U čitavom Starom zavjetu formulacija *yôm JHWH* nalazi se samo u tom obliku *status constructus*, nikada u drugom obliku kao npr. *yôm adonay* ili *yôm elohim* ili uz koje drugo ime za Boga.³⁸ Kada govori o trenutku »dana Gospodinova«, prorok kao da govori kako je taj dan »danas – ovdje«, jer prorok kao Božji glasnik mora biti potpuno uvjeren da je svaka Božja riječ vjerna i već djeluje (usp. Iz 55,10-11). »Dan Gospodinov« naviješta Božje prodiranje u sadašnjost i okreće povijest prema budućnosti u kojoj će riječi osude ili spasenja biti ispunjene (usp. Am 2,6-8; 8,4-8).

Prorok Amos razočarava svoje slušatelje govoreći kako će »dan Gospodinov« biti dan »tame« (nesreće), a ne »svjetlosti« (spasenja), govoreći o sudu koji će se ostvariti nad narodom (Am 5,27a):

Jao vama što žudite za danom Jahvinim!
 Što će vam biti dan Jahvin? Tama, a ne svjetlost.
 Bit će vam k'o onom što uteče lavljim raljama, a sretne ga medvjed;
 koji uđe u kuću i stavi ruku na zid, a ujede ga zmija.
 Neće li dan Jahvin biti tama, a ne svjetlost?
 Mrklina, a ne sunčan sjaj? (Am 5,18-20)

Amos se tu koristi glagolom *אָוָה* (*āwāh*; »žudjeti«), koji u Starom zavjetu označava neuredne želje, odnosno sebičnu žudnju (usp. Pnz 5,21), čime prorok naglašava nelogičnost i nerazumijevanje naroda za taj dan. Potom slikom mogućeg bijega od opasnosti i poraza, ukazuje na dolazak kazne i nevolje upravo zbog nerazborite žudnje za danom. Dolazak dana Gospodinova podrazumijeva neizbježni sud i odlazak u smrt i žalost.³⁹

³⁷ Usp. Joseph Gedaliah KLAUSNER, *Eschatology*, 490.

³⁸ Usp. Mario CIMOSA, *Il giorno del Signore e l'escatologia nell'Antico Testamento*, u: *Dizionario di Spiritualità Biblico-Patristica: Escatologia*, Roma, 1997., 21.

³⁹ Usp. Mark Daniel CARROLL R., *Contexts for Amos. Prophetic Poetics in Latin American Perspective*, Sheffield, 1992., 244.

Prorok Hošea se ne koristi formulacijom »dan Gospodinov«, već samo spominje »dan« koji je povezan s novim Savezom (usp. Jr 31,31-34), a slika budućeg i novog Saveza povezana je s jezikom stvaranja:⁴⁰

U onaj dan, učinit ću za njih savez
sa životinjama u polju,
s pticama nebeskim
i gmazovima zemskim;
luk, mač i boj istrijebit ću iz zemlje
da mirno u njoj počiva (Hoš 2,20).

Snažnu sliku »dana Jahvina« donosi još jedan predužanjski prorok, a to je Sefanija, te kod njega »dan Jahvin« poprima sve snažnija eshatološka obilježja, ali i skorašnje ispunjenje njegovih proroštava kao što se može naslutiti iz pridjeva koji prati »dan Gospodinov«, bit će to »dan velik« (*yôm-YHWH haggādôl*):⁴¹

Blizu je dan Jahvin, veliki!
Blizu je i žurno dolazi!
Gorak je glas dana Jahvina:
tada će i junak zajaukati.
Dan gnjeva, onaj dan!
Dan tjeskobe i nevolje!
Dan užasa i pustošenja!
Dan pomrčine i naoblake!
Dan tmina i magluština!
Dan trubljavine i bojne vike
na gradove utvrđene i na visoka kruništa.
»Prepustit ću ljude nevoljama
i vrludat će kao slijepci
(jer su protiv Jahve sagriješili),
krv će se njihova prosuti kao prašina,
njihova trupla bit će bačena kao smeće.
Ni njihovo srebro ni njihovo zlato

⁴⁰ Usp. Santiago AUSÍN, *La escatología en el Antiguo testamento*, 708.

⁴¹ Smatra se kako su prerađivači tek nakon sužanjstva sabrali Sefanijine riječi i ujediniili ih pod veliku temu »dana Gospodinova«. Tematika dana Gospodinova proteže se kroz čitavu knjigu, a priređivači su uvidjeli da se ono što je Sefanija navijestao za svoje vrijeme već dogodilo. Usp. Božo LUJIĆ, *Starozavjetni proroci*, 250.

neće ih spasiti.«
U dan gnjeva Jahvina
oganj njegove revnosti
svu će zemlju sažeći.
Jer on će uništiti,
zatrti sve stanovnike zemlje (Sef 1,14-18)

Velik dan Gospodinov ponovno je u kozmičkim obrisima. Sefanijin *dies irae* je »gorak« dan za židovski narod i za ostale narode jer »su se uznosili i rugali narodu Jahve nad Vojskama« (Sef 2,10). Na ljudske grijehе Gospodin odgovara svojom srdžbom i obećanjem kazni, ali spašava one koji ostaju vjerni obećanju i savezu, jer će dan Gospodinov ujedno biti i dan odmora (3,11-13) i »radosti« (3,14-17), jer u taj dan Gospodin obećava da će opet biti usred (*ḥaḳirbāh*) naroda.

Kod Izaije⁴² se čak 45 puta nalazi formulacija *bayyôm hahû'*, a izraz »dan Gospodinov« upotpunjen je imenom Jahve nad Vojskama (Iz 2,12), dok je Gospodinov zahvat u tome danu opisan slikom potresa (2,10.19.21). »Dan Gospodinov« ponovno se spominje u 13. poglavlju, kada prorok donosi proroštvo protiv Babilona. U središnjem dijelu (r. 4-16) ne govori se samo o uništenju Babilona, koji je uzet kao primjer ostalima, već proroštvo ima sveopće obilježje – kazna se u taj »dan« odnos na sve grešnike svijeta, a Bog je prikazan kao Gospodar svih naroda.⁴³

Evo, dolazi okrutni dan Gospodinov
– gnjev i srditost –
da zemlju u pustoš prometne,
da iz nje istrijebi grešnike (Iz 13,9).

Riječ je o povratku u prvotni kaos kao reakciji na grešnost naroda, dok se u 35. poglavlju nalazi veličanstveni opis Božjeg djelovanja u slikama obnove stvorenog svijeta. Tekst opisuje idealnu sliku koja se ne može smjestiti u strogo povijesni kontekst te se time otvara horizont koji nadilazi zemaljsko iskustvo.⁴⁴

⁴² »Many of his vehement threats of the punishment that would come on 'the Day of the Lord' have a genuine eschatological ring: they predict universal destruction, not only for Israel and Judah, but also for the pagan nations, especially those who were the 'rod of His wrath' and these oracles often have the overtones of cosmic disturbances that became characteristic of later Jewish eschatology«, Joseph Gedaliah KLAUSNER, *Eschatology*, 491.

⁴³ Usp. Mario CIMOSA, *Il giorno del Signore e l'escatologia nell'Antico Testamento*, 30.

⁴⁴ Usp. Santiago AUSÍN, *La escatología en el Antiguo testamento*, 711. Riječ je o nadi: »That someday the Lord will make a definitive separation and bring final destruction for the

Za Jeremiju je taj dan osim povijesnog trenutka u kojemu će doći neprijatelj sa sjevera (Jr 1,14; 4,6; 6,1,22) ujedno i trenutak u kojemu će Bog sklopiti »novi savez« (usp. Jr 30 – 31). On čak petnaest svojih proroštava započinje formulacijom *hinne^h-yāmîm* (»dolaze dani«: 7,32; 9,24; 16,14; 19,6), što je skoro istoznačno s eshatološkim izrazom »na kraju danâ« u vrijeme kada je navala Babilonaca blizu (usp. 15,1-4; 34,8-22; 37,3-10),⁴⁵ čime je za njega taj dan više povijesne naravi.

Prorok koji možda predstavlja prekretnicu u shvaćanju »dana Gospodinovog« (premda se nikada ne koristi tom formulacijom) kao konačnog Božjeg posredovanja u ljudskoj povijesti i eshatonu, anonimni je prorok izgnanstva poznat kao Deuteroizajia. Za njega se svi događaji trebaju tumačiti unutar Božjeg djelovanja u povijesti, sadašnjosti i budućnosti, što potvrđuju i četiri naslova za Boga:⁴⁶

Ovako govori kralj Izraelov i otkupitelj njegov,
Jahve nad vojskama:
»Ja sam prvi i ja sam posljednji:
osim mene Boga nema.
Tko je kao ja?
Nek' ustane i govori, nek' navijesti i nek' mi razloži!
Tko je od vječnosti otkrio što se zbilo?
Nek' nam navijesti što će još doći!
Ne plašite se, ne bojte se:
nisam li vam to odavna navijestio i otkrio?
Vi ste mi svjedoci:
ima li Boga osim mene?
Ima li Stijene? Ja ne znam! (Iz 44,6-8)

Kod Ezekielia taj »dan« je povezan s padom Jeruzalema (usp. Ez 7), ali je ujedno i trenutak u kojemu će se narod u konačnici spoznati tko je Jahve⁴⁷ (usp. Ez 7,27c). Gospodin kao i kod drugih proroka želi uništiti zlo i dati spasenje,

wicked and salvation for the righteous. This is a hope, a dream, and not the world we live in; even this hope is qualified since it is the Lord who creates good and evil, weal and woe«, Peter D. MISCALL, *Isaiah*, Sheffield, 2006., 107.

⁴⁵ Usp. Joseph Gedaliah KLAUSNER, *Eschatology*, 492.

⁴⁶ Usp. Mario CIMOSA, *Il giorno del Signore e l'escatologia nell'Antico Testamento*, 35.

⁴⁷ »Dios es el Señor de la historia y se sirve de las naciones como instrumentos para llevar a cabo sus proyectos de salvación. La gloria y la santidad de su nombre prevalecen por encima de los delitos y pecados de los hombres«, Santiago AUSÍN, *La escatología en el Antiguo testamento*, 715.

ali ne samo izraelskom narodu nego svima (usp. Ez 30,1-3). U kontekstu Božjeg obećanja narodu, Bog neće samo kazniti grešnike nego će pokazati i svoju ljubav prema životu. Novost budućeg spasenja povezana s Božjim obećanjem povezana je s potpunom i ponovnom obnovom u koju su uključeni i »mrtvi« (nazire se »uskrsnuće«: usp. Ez 37).

Tritoizaija naviješta dan kao trenutak stvaranja »novih nebesa i nove zemlje« (Iz 65,17), što podrazumijeva i stvaranje i novu zajednicu koja je proživjela »duhovni izlazak«⁴⁸ (Iz 60; 62; 65 – 66) .

Prorok Malahija spominje »dan Gospodinov« u strogo eshatološkom kontekstu.⁴⁹

Evo, poslat ću vam proroka Iliju prije nego dođe dan Jahvin, dan velik i strašan. On će obratiti srce otaca k sinovima, a srce sinova k ocima, da ne dođem i ne udarim prokletstvom zemlju (Mal 3,23-24).

Za Malahiju je to također dan osude za one koji nisu vjerni zakonu Gospodnjem, ali i »dan koji Gospodin sprema« (Mal 3,17) da primi one koji ga štiju (Mal 3,16). Svi koji štiju Gospodina, u »onaj dan« prepoznat će ga kao Gospodara novoga obnovljenog svijeta, kao što naviješta Zaharija:

U dan onaj neće više biti ni studeni ni leda. Bit će to dan čudesan – znade ga Jahve – ni dan ni noć; i u vrijeme večeri bit će svjetlo. U onaj dan žive će vode poteći iz Jeruzalema, pola k moru istočnom, pola k moru zapadnom. Bit će tako ljeti i zimi. I Jahve će biti kralj nad svom zemljom (Zah 14,6-9).

Joel posvećuje dosta prostora tom danu i on je u kozmičkim obrisima te će u tom danu Gospodin izliti svoj Duh na sve ljude:

Trubite u trubu na Sionu!
Dižite uzbunu na svetoj mi gori!
Neka svi stanovnici zemlje dršću,
jer dolazi Jahvin dan.
Da, on je blizu.
Dan pun mraka i tmine,

⁴⁸ Usp. Gianni CAPPELLETTO – Marcello MILANI, *In ascolto dei profeti e dei sapienti*, 158.

⁴⁹ Usp. Mario CIMOSA, *Il giorno del Signore e l'escatologia nell'Antico Testamento*, 42.

dan oblačan i crn.
K'o zora po gorama se prostire
narod jak i mnogobrojan,
kakva ne bje nikad prije,
niti će ga igda biti
do vremena najdaljih (Jl 2,1-2).
Poslije ovoga
izlit ću Duha svoga na svako tijelo...
Čak ću i na sluge i sluškinje
Izlit Duha svojega u dan one.
Pokazat ću znamenja na nebu i zemlji,
krv i oganj i stupove dima.
Sunce će se prometnut' u tminu
a mjesec u krv,
prije nego svane Jahvin dan,
velik i strašan (Jl 3,1-4).

Za proroka Joela »dan« naviješta vrijeme nade za sve vjerne, ali također i poziva u tom danu na pokajanje jer će Bog pokazati svoje milosno lice (2,12-13). Dan o kojemu Joel govori nije samo jedan jedinstveni dan koji naviješta samo jedan budući događaj, već neprestani poziv svakoga dana u pripremi za veliki i konačni »dan Gospodinov«.⁵⁰

Formulacija »dan Gospodinov« spominje se sveukupno 16 puta u Starom zavjetu, i to samo kod proroka rodnom iz Južnog kraljevstva (Am 5,18[2x].20; Sef 1,7,14[2x]; Iz 13,6,9; Ez 13,5; Ob 15; Mal 3,23; Jl 1,15; 2,1.11; 3,4; 4,14).⁵¹ Izraz u početku kod Amosa i Izaije (VIII. st. pr. Kr.) obilježava skorašnje uništenje neprijatelja i naroda, a s vremenom poprima eshatološke konotacije. Dan Gospodinov i Božje djelovanje u tom danu postupno pokazuju kako ispunjenje obećanja nadilazi povijest. Gospodin će u »onaj dan« u potpunosti utvrditi svoju vlast nad svim narodima i nad stvorenim svijetom, stvarajući »sve novo« (Iz 43,19). Dan Gospodinov označava konačni trenutak u (*kairos*) u kojemu će Bog posredovati i ostvariti svoje kraljevstvo mira i pravde. U iščekivanju *dana* potrebno je tražiti Gospodina i konkretno se zauzimati za pravdu kako bi »onaj dan« bio dan svjetlosti i spasenja.

⁵⁰ Usp. David W. BAKER, *Joel, Obadiah, Malachi*, Grand Rapids (MI), 2006., 29.

⁵¹ Usp. Ivan ŠPORČIĆ, »Eshaton« u Starom zavjetu. *Skica za starozavjetnu biblijsku teologiju*, 47, nota 15.

4. Neke misli o smrti i životu poslije smrti u Starom zavjetu

Osim govora o »danu Gospodinovu« koji je univerzalističke prirode i obuhvaća sve narode i sve stvoreno, u Starom zavjetu potrebno je reći nekoliko misli o budućnosti pojedinca kao bitne sastavnice govora o onome što čeka čitav svijet. Svatko je pojedinačno uključen u sudbinu naroda i sudjelovat će u nemilosti ili milosti na ovaj ili onaj način. Iz toga je moguće zaključiti kako razmišljanja o životu i smrti pojedinca proizlaze iz govora o obećanju na kolektivnoj razini.⁵² Svatko je, naime, pojedinačno uključen u ono što se ima dogoditi na sveopćem planu Božjeg obećanja.

Kao što obećanje ima jednu sveobuhvatnu dimenziju, jednako tako je i govor o smrti u Starom zavjetu uglavnom univerzalistički i teško je pronaći mjesta u kojima se izričito razmišlja o smrti pojedinca. Za biblijskog čovjeka život je najveći dar, jer je u Bogu »izvor životni« (Ps 36,10a), odnosno sreća, blagostanje i mir (usp. Ps 133,3). Za Židova život je punina ako je okrunjen uspjesima i brojim potomstvom, čime pojedinac sudjeluje u budućnosti naroda i ispunjenju Božjeg obećanja. Ideal svakoga je umrijeti »star i pun godina« (usp. Post 25,7-8) i u potpunosti iskusiti odgovornost prema životu kao daru Boga stvoritelja.⁵³

Međutim, ako je Bog gospodar života, on njime može raspolagati i odrediti i njegov kraj:

O smrti, kako je gorka pomisao na te čovjeku koji živi sretno i usred dobara svojih, čovjeku koji živi spokojno i u svemu napreduje i još ima snage uživati raskoš! O smrti, odluka je tvoja dobrodošla čovjeku ubogu i bez snage, istrošenu starcu, izmorenu brigama, nevjeričnu i na kraju strpljivosti. Ne boj se zakona smrti, sjeti se onih prije tebe i onih što će poslije doći. To je presuda Gospodnja svemu živom – i čemu se opirati volji Svevišnjega? Živio ti deset, stotinu ili tisuću godina, u podzemlju ti neće predbacivati dužinu života (Sir 41,1-4).

Smrt je relativno prirodna činjenica i njoj se ne može umaći, zbog čega ju treba prihvatiti:

⁵² Moguće je govoriti o individualnoj (osobnoj) eshatologiji za razliku od komunitarne (univerzalne ili nacionalne) eshatologije koja se razvija u nešto kasnijoj fazi te se njezini elementi naziru u mudrosnoj literaturi i psalmima. Govor o poslijezemaljskim stvarnostima u prvi će plan doći tek u apokaliptičkim spisima. Usp. Santiago AUSÍN, *La escatología en el Antiguo testamento*, 723.

⁵³ Usp. Giovanni ANCONA, *Escatologia cristiana*, 22.

Mi smo svi osuđeni na smrt, slični smo vodi koja se prolije na zemlju i više se ne može skupiti, i Bog ne podiže mrtvacu (2 Sam 14,14a; usp. 1 Kr 2,2).

Upravo jer je biološki fenomen, smrt se može smatrati gubitkom životne snage. U smrti čovjek gubi svoj životni uzrok (*nefeš*), a njegovo vidljivo materijalno tijelo (*bāšār*) vraća se zemlji iz koje je uzeto (usp. Post 3,19). Bogu se vraća samo životni duh (*ru'ah*) koji se vraća svojem izvoru.⁵⁴ Stariji biblijski tekstovi o uskrsnuću (usp. Iz 26,19a) podrazumijevaju uskrsnuće čovjeka u svoj njegovoj psihofizičkoj stvarnosti, i tek se u međuzavjetno doba razvija mišljenje kako će se o uskrsnuću mrtvo tijelo ponovno združiti sa svojom dušom koju smrt nije mogla uništiti.⁵⁵

U trenutku smrti čovjek prekida svoj odnos s drugima i s Bogom, zbog toga je ona neprihvatljiva. Kada čovjek umre, odlazi u mjesto gdje nema svjetlosti (usp. Ps 49,20; 88,7.12) i gdje se skupljaju sjene (*rafā'im*). Smrt je stoga više pitanje mjesta nego vremena. Čovjek nakon smrti odlazi u mjesto mrtvih koje se zove *šə'ól* (podzemlje). Prema židovskom načinu razmišljanja, Bog stanuje visoko iznad svoda nebeskog, a *šə'ól* kao mjesto boravka pokojnih (ujedno i sinonim za smrt) nalazi se u podzemlju (usp. Ps 86,13; Ez 31,14.16.18; 26,20).⁵⁶

Smrt je prekid odnosa s Bogom na religioznom planu, ali je ujedno i povezana s osjećajem grijeha. Povezanost između smrti i grijeha toliko je snažna da mudrac može izjaviti: ako je Jahve »Gospodar života« (Mudr 11,26), znači da je također i onaj koji »nije stvorio smrt« (Mudr 1,13a), već je ona »đavolskom zavišću došla u svijet« (Mudr 2,24a) i nju »će iskusiti oni koji njemu pripadaju« (Mudr 2,24b).⁵⁷ Prema nekim biblijskim tekstovima, u *šeolu* nema nikakve aktivnosti i povezanosti s ovozemaljskim.⁵⁸

⁵⁴ Usp. Adalbert REBIĆ, Vjera u prekogrobni život u Starome zavjetu i u kasnom židovstvu. Starozavjetna (individualna) eshatologija, u: *Bogoslovska smotra*, 52 (1982.) 3, 352; Giovanni ANCONA, *Escatologia cristiana*, 23.

⁵⁵ Usp. Adalbert REBIĆ, *Središnje teme Starog zavjeta. Biblijskoteološki pregled starozavjetne poruke*, Zagreb, 1996., 249.

⁵⁶ U Starom zavjetu najčešće se spominje pojam *šə'ól* (66x), koji se u grčkim verzijama prevodi s ᾠδης, a u latinskim s *infernus*. Često se za mjesto u koje odlaze pokojnici naziva *sahat* ili *bôr* (jama), a također i *'abadom* (propast). Usp. Santiago AUSÍN, *La escatología en el Antiguo testamento*, 728, bilj. 62.

⁵⁷ Usp. Giovanni ANCONA, *Escatologia cristiana*, 24.

⁵⁸ Usp. Adalbert REBIĆ, *Vjera u prekogrobni život u Starome zavjetu i u kasnom židovstvu. Starozavjetna (individualna) eshatologija*, 351; Santiago AUSÍN, *La escatología en el Antiguo testamento*, 729.

Djecu mu poštuju – o tom ništa ne zna; ako su prezrena – o tom ne razmišlja.

On jedino pati zbog svojega tijela, on jedino tuži zbog svojeg života (Job 14,21-22).

Budućnost čovjeka je stoga u rukama Jahve, gospodara povijesti i života, koji vodi svoj narod prema punini života i ispunjenju obećanja:

Jer podzemlje ne slavi te, ne hvali te smrt; oni koji padnu u rupu u tvoju se vjernost više ne uzdaju. Živi, živi, jedino on te slavi kao ja danas (Iz 38,18-19a).

Osim o boravku »sjena u podzemlju«, Stari zavjet čuva uvjerenje o pojedincima koji su zbog svojega posebnog odnosa s Bogom ostali na životu. Ovdje se misli na Henoka i Iliju. Ilija je bio uznesen (*luqqāh*) na nebo u vihoru (2 Kr 2,10–11), dok Knjiga Postanka za Henoka kaže:

Henok je hodio s Bogom, potom iščeznu; Bog ga uze (*lāqah*) (Post 5,24).

Tajanstveni život te dvojice starozavjetnih likova ne može se smatrati posljedicom uskrsnuća jer nigdje ne piše da su umrli, ali potvrđuje činjenicu u postojanje drukčijeg života od ovozemaljskog, određen onima koji su blizu Bogu.⁵⁹ Kao što smo već napomenuli, čovjek se u smrti osjeća sam i napušten, ulazi u tamu. Potrebno je stoga dokučiti i otkriti gdje se onda krije Božja pobjeda. Svjedočanstva o Božjoj pobjedi nad smrću nalazimo u čudesnim djelima uskrsenja sina udovice iz Sarfate Sidonske (usp. 1 Kr 17,17-24) i sina Šunamke (2 Kr 4,31-37), koji sami po sebi nisu eshatološkog karaktera, već žele pokazati Boga kao gospodara života i uputiti na to da sa smrću sve ne završava. U jeku sirsko-efrajimskog rata, prorok Hošea naviješta pokornički psalam u kojemu se garantira Božje spasiteljsko djelo:

Hajde, vratimo se Jahvi!
On je razderao, on će nas iscijeliti:
on je udario, on će nam poviti rane;
poslije dva dana oživit će nas (*yəḥayyēnū*),
trećeg će nas dana podignuti (*yəqīmēnū*)
i mi ćemo živjeti pred njim (Hoš 6,1-2).

⁵⁹ Usp. Santiago AUSÍN, *La escatología en el Antiguo testamento*, 730.

Bog kao gospodar života izbavlja iz nevolja i oživljava, u smislu ozdravljanja od bolesti i grijeha. Problem ljudske grešnosti u povijesnom kontekstu izgnanstva predstavljen je kroz metafore kamenog srca (usp. Ez 36,26), a čovječanstvo izgleda kao izgubljeno, tako da i Božja ljubav, poslušnost prema Gospodinu i spoznanje više nisu mogući. Kako bi ljudi ponovno postali uistinu ljudi, potrebno je ponoviti stvaranje i obnoviti čovječanstvo uz pomoć Duha.⁶⁰ U tom trenutku uskrsnuće postaje metafora za povratak iz izgnanstva (usp. Ez 37/4-6.11-14).

Nada u individualno uskrsnuće specifično izražena razvija se tek u II. st. pr. Kr. u vrijeme apokaliptike.⁶¹ Klasični tekst nalazimo u Knjizi Danielovoj:⁶²

U ono će vrijeme (*bā'ēt hahî'*) ustati Mihael, veliki knez koji štiti sineve tvog naroda. Bit će to vrijeme (*hā'ēt hahî'*) tjeskobe kakve ne bijaše otkako je ljudi pa do toga vremena. U ono vrijeme (*bā'ēt hahî'*) tvoj će se narod spasiti – svi koji se nađu zapisani u Knjizi. Tada će se probuditi (*yāqīšū*) mnogi koji snivaju u prahu zemljinu; jedni za vječni život, drugi za sramotu, za vječnu gadost. Umnici će blistati kao sjajni nebeski svod, i koji su mnoge učili pravednosti, kao zvijezde navijeke, u svu vječnost (Dn 12,1-3).

Daniel spominje pravednike koji će se probuditi iz praha zemljina čime naviješta život poslije smrti, koji je karakteriziran kao vječan (*'ôlām*). Međutim, nije jasno je li ovdje riječ o uskrsnuću na sveopćoj razini ili su u pitanju samo izabranici iz naroda (Dn 12,1c: »svi koji se nađu zapisani u Knjizi«). Najočitije značenje uskrsnuća i onih koji se nalaze »upisani u Knjigu« povezano je s onima koji su svoje živote položili kao svjedočanstvo vjere.

Budućnost pravednika sigurna je u trenutku Božjeg posjeta, jer će im iskazati milost i milosrđe.⁶³

⁶⁰ Usp. Donald E. GOWAN, *Eschatology in the Old Testament*, 74.

⁶¹ U novije vrijeme znanost pokušava odbaciti riječ »apokaliptika« i razlikuje apokalipsu kao književnu vrstu, apokaliptiku kao društvenu ideologiju i apokaliptičnu eshatologiju kao više ideja i motiva koji se mogu naći u raznim književnim vrstama i društvenim okruženjima. Usp. John J. COLLINS, *The Apocalyptic Imagination. An Introduction to Jewish Apocalyptic Literature*, Grand Rapids (MI) – Cambridge, 1998., 2.

⁶² Svjedoči i *Židovska enciklopedija*: »The earliest clear expression of this belief is in Daniel 12:12, and subsequently it was often expressed by many writers of the intertestamental literature (II Macc. 7:9, 11, 14, 23; 12:43; 14:46; Jub. 23:30; Test. Patr., Men. 98:10; IV Ezra 7:29–33; etc.)«, Joseph Gedaliah KLAUSNER, *Eschatology*, 497.

⁶³ Usp. Giovanni ANCONA, *Escatologia cristiana*, 41

Pogledajmo jesu li istinite rijeĉi njegove, istraŹimo kakav će biti njegov svršetak.

Jer ako je pravednik BoŹji sin, On će se za nj zauzeti i izbavit će ga iz ruku neprijateljskih.

Zato ga iskušajmo porugom i mukom da istraŹimo blagost njegovu i da prosudimo strpljivost njegovu. Osudimo ga na smrt sramotnu, jer će mu, kako veli, doći izbavljenje (Mudr 2,17-20).

Ĉovjeku je omogućeno potpuno i konaĉno zajedništvo s Bogom zahvaljujući BoŹjoj milosti:⁶⁴

Koji se u nj ufaju spoznat će istinu, i koji su vjerni bit će u ljubavi s njim, jer izabranici njegovi stjeĉu milost i milosrđe (Mudr 3,9).

Sliĉna zrela eshatološka vjera u uskrsnuće nalazi se u 2 Mak 7 i 2 Mak 14,37-44 te je takoĊer u snaŹnim apokaliptiĉkim obrisima. Išĉekivanje zemaljskog uskrsnuća temelji se na vjeri u Boga Stvoritelja (2 Mak 7,23). BoŹje obećanje o uskrsnuću i obnovi stvorenog svijeta ostvarit će se u ono vrijeme (*bā'ēl hahī'*) kao vjeĉna nagrada, kao što moli psalmist u Ps 16,9-11:

Stog mi se raduje srce i kliĉe duša,
i tijelo mi spokojno poĉiva.
Jer mi nećeš ostavit' dušu u Podzemlju
ni dati da pravednik tvoj truleŹi ugleda.
Pokazat ćeš mi stazu u Źivot,
Puninu radosti pred licem svojim,
sebi zdesna blaŹenstvo vjeĉno.

Rijeĉi psalma svjedoĉe o tome da cijeli ĉovjek (srcem, dušom i tijelom) moŹe iskusiti nadu u preobraŹenu vjeĉnost (»punina radosti«) nakon ovozemaljskog Źivota. BoŹje obećanje se tako ostvaruje pokazujući »stazu u Źivot« kojom se doŹivljava nova dimenzija ponovnog stvaranja.

Zakljuĉak

Starozavjetna eshatologija, kao što smo vidjeli, sa svim svojim karakteristikama izraŹava nadu u Źivoga Boga koji daje obećanje, ne na kraju svijeta, vreme-

⁶⁴ Usp. Ivan ŹPORĀIĆ, »Eshaton« u *Starom zavjetu. Skica za starozavjetnu biblijsku teologiju*, 58.

na/vremenâ ili povijesti, već »danas« (*hayyôm*), koje će se u potpunosti ispuniti »u onaj dan«. Brojna su mjesta u Starom zavjetu koja govore o tom trenutku govoreći o njemu s različitim izričajima i slikama. Kroz dijaloški odnos između Boga i starozavjetnog čovjeka postupno se ostvaruje ono što ima doći. Pojedinač ne zna kada će se ispuniti vrijeme ili kada će biti kraj svega. On živi u nadi, uvijek otvoren navješćaju eshatološkog vremena.

Prvotni inicijator povijesti spasenja je sam Gospodin, jer on ravna poviješću i vremenom i ostaje zauvijek, dok je čovjek prolazan poput sjene i njegovi su dani već izbrojani, kao što i govori Knjiga o Jobu: »Čovjek koga je žena rodila kratka je vijeka i pun nevolja. K'o cvijet je nikao i vene već, poput sjene bježi ne zastajući« (Job 14,1-2), a još snažnije potvrđuje psalmist govoreći o godinama ljudskog života: »A većina od njih muka je i ništavnosti: jer prolaze brzo i mi letimo odavle« (Ps 30,10b).

Vrijeme (*ʿēl*) i vječnost (*ʿôlām*), povijest i eshatologija, u Starom zavjetu se neprestano isprepliću. Svaki opisan i navješćen događaj u Starom zavjetu, bilo na kolektivnoj ili individualnoj razini, jest prodiranje Boga koji je vječan u prolaznost ljudskog života. Nemoguće je stoga opisati starozavjetnu eshatologiju u njezinim strogo određenim konotacijama ili u definicijama koje bi pojašnile njezin razvoj ili njezino postojanje. Proustovska »potraga za izgubljenim vremenom« u kojoj se u sadašnjosti traga za prolaznom i krhkom istinom iz prošlosti, ali u nadi da bi se ona mogla primijeniti na sadašnjost, djelomično se uvrštava u razmišljanje o starozavjetnoj eshatologiji. Starozavjetna eshatologija nije nešto opipljivo, ali samo ako Božje obećanje dano u prošlosti gledamo kroz prizmu sadašnjice, otvoreni prema budućem vremenu koje ima doći, moguće je shvatiti o kojem je trenutku »vremena« ili »dana« riječ. Taj trenutak mogao bi se usporediti s ljudskim snom. Eshaton Starog zavjeta je san naroda i pojedinca ispunjen nadom u transformaciju sadašnjeg trenutka kao radikalnom pobjedom nad zlom i potpunim ispunjenjem prvotnog obećanja, koje će u »onaj dan« biti još savršenije i bolje. Stoga je možda nabolje opisati starozavjetnu eshatologiju uz poznatu pjesmu *I have a dream* švedske grupe ABBA:⁶⁵

Imam jedan san, fantaziju
Što pomaže mi izboriti se sa stvarnošću
Te moj cilj čini vrijednim
Dok kroz mrak se guram još jednu milju...

⁶⁵ I have a dream, a fantasy
To help me through reality
And my destination makes it worth the while
Pushing through the darkness still another mile...

Summary

SOME OUTLINES OF THE OLD TESTAMENT ESCHATOLOGY

Andelo MALY

Catholic Faculty of Theology, University of Zagreb
Vlaška 38, p.p. 432, HR – 10 001 Zagreb
maly.angelo@gmail.com

What is the Old Testament eschatology? Does it exist or not and what would be its potential development? Considering the Jewish concept of history, does it make sense to speak »strictly« of the Old Testament eschatology? What would be the role of eschatology in the national and individual life? These are just a few questions that this article attempts to answer, while being aware of the difficulty of the eschatological concept and its content.

Beginning with a brief review of the concept of time and history in the Old Testament, the emphasis is put on the role of God's promise which is always the same, but constantly »new«. It is precisely from the God's promise to the people and to the individual that hope for prosperity and for a change of the present reality springs. The moment when this is about to be completely realized is expressed with slightly stereotypical formulation: »the end of days« (aḥarit hayamim) or »the time of the end« ('et qez). It seems as if the entire Old Testament eschatology aims at the »Day of the Lord« (yôm JHWH), as the moment of the eschatological transformation of the promise which includes changes on the cosmological and individual level. These terms, related to a specific moment in time, gradually transformed to eschatological from historical, as the Old Testament texts testify. Related to this is a reflection on the death of an individual that finds its proper place in the eschatological language. The human being is a part of history, but after he/she lost the »breath of life«, he/she terminated his/her relationship with the Creator and the world in which he/she lives. The hope for eternity and full union with God are possible and even certain, but where, when and how this will happen, remains a question that goes beyond the »strict« limits of the Old Testament eschatology.

Keywords: *Old Testament eschatology, promise, time, eternity, »the day of the Lord«, death, hope.*